

ББК 60.5
Т ХХ

Т ХХ **Теоретики світової соціології: життя та творчий спадок (Путівник портретною галереєю Інституту соціології НАН України)** ; за ред. акад. НАН України, проф., д.е.н. В.Ворони. – Київ : Інститут соціології НАН України, 2015. – 301 с.

ISBN 978-966-02-7555-3

Науково-біографічне видання містить нариси, присвячені персонам чільних теоретиків світової соціології. У кожному нарисі наведено коротку наукову біографію вченого та огляд його наукових інтересів, розкрито його персональний внесок у розвиток соціологічної науки, оцінено значущість його наукового доробку для сучасної України, зокрема, у концептуалізації культурної, економічної та політичної модернізації українського суспільства. Довідкове видання стисло узагальнює досвід осмислення науковцями Інституту соціології НАН України творчого спадку класиків соціології, впровадження їхніх плідних ідей у вітчизняний соціологічний дискурс.

Адресовано науковцям, викладачам вищих навчальних закладів, студентам, магістрантам, аспірантам, докторантам та іншим зацікавленим читачам.

ББК 60.5

Наукові рецензенти:

В.І.Судаков, доктор соціологічних наук

О.І.Вишняк, доктор соціологічних наук

О.А.Рахманов, доктор соціологічних наук

Затверджено до друку Вченою радою Інституту соціології НАН України. Протокол № 8 від 25 листопада 2014 року

ISBN 978-966--02-7555-3

©Інститут соціології НАН України, 2015

ТОЛКОТ ПАРСОНС (<i>А.Ручка</i>)	165
ТЕОДОР АДОРНО (<i>В.Піддубний</i>)	175
РОБЕРТ МЕРТОН (<i>Т.Любива</i>)	182
ДЖОРДЖ ГОМАНС (<i>Т.Любива</i>)	188
ЧАРЛЗ РАЙТ МІЛС (<i>О.Іваненко</i>)	194
ГАРОЛЬД ҐАРФІНКЕЛЬ (<i>Н.Соболева</i>)	203
ПІТЕР МАЙКЛІ БЛАУ (<i>Л.Малиш</i>)	211
ІРВІНҐ ҐОФМАН (<i>В.Степаненко</i>)	218
ДЖЕЙМС СЕМУЕЛЬ КОУЛМЕН (<i>В.Піддубний</i>)	225
МІШЕЛЬ ФУКО (<i>В.Бурлачук</i>)	231
НІКЛАС ЛУМАН (<i>І.Мариніч</i>)	238
РАЛЬФ ДАРЕНДОРФ (<i>В.Пилипенко</i>)	248
П'ЄР БУРДЬЄ (<i>А.Домаранська</i>)	258
ЮРІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ ЛЕВАДА (<i>Т.Загороднюк</i>)	265
СПАДОК ТЕОРЕТИКІВ СОЦІОЛОГІЇ: КВІНТЕСЕНЦІЯ (<i>В.Ворона, В.Резнік</i>)	275

СПАДОК ТЕОРЕТИКІВ СОЦІОЛОГІЇ: КВІНТЕСЕНЦІЯ

В античній та середньовічній філософії квінтесенцією всього суцього вважали ефір – п'яту стихію, яку визнавали основною сутністю усіх інших стихій – повітря, землі, вогню та води як матеріальних першооснов буття. В наш час під квінтесенцією чого-небудь ми розуміємо його основу, глибинну суть, найсуттєвіше, незмінне, попри невблаганний час та обставини.

У випадку творчого спадку теоретиків соціології його квінтесенцією слід вважати всі запропоновані ними нововведення. Ці нововведення й дотепер становлять інтелектуальні підвалини соціологічної науки, що наразі утворюють арсенал її концептуальних засобів та визначають межі пізнавальних можливостей науковців-соціологів. Ідеться передусім про випрацьовані видатними теоретиками визначення й уточнення об'єкта і предметної царини соціології, розбудову її поняттєвого складу, обґрунтування й розвиток її методології та методів дослідження, започаткування та вдосконалення її аналітичної стилістики.

О.Конт
(1798–1857)
Франція

*О.Конт*ові соціологія завдячує не лише своєю назвою, а й загалом своєю появою. Він *переконливо довів необхідність соціології* та визначив її предмет – суспільство як цілісність, поєднану злагодою та характерну гармонійним функціонуванням своїх структурних складників. За *Контом*, нова наука про суспільство мала розбудовуватися за взірцем вже визнаної науки про природу – фізики. Відтак, за аналогією із фізикою, *Конт* започат-

кував *науковий вжиток* у соціології *понять соціального порядку, соціальної статистики (будови) та динаміки (мінливості) суспільства*. Контове поняття соціального порядку позначало симетричність та врівноваженість структурних складників суспільства – осіб та спільнот. Ним було *обґрунтовано доцільність застосування соціологами низки методів природничих наук* – спостереження, експерименту, порівняння, а також історичних методів. Зрештою, Конт розробив засади позитивістської методології, згідно з якою соціологія має досліджувати, *як*, а не *чому* функціонує соціальне явище.

А. де Токвіль
(1805–1859)
Франція

А. де Токвіль *причетний до зародження і розвитку* однієї із галузей соціологічної науки – *політичної соціології*, а також соціологічних *компаративних (порівняльних) досліджень*. Завдяки працям Токвіля поняттєвий склад соціології поповнився *поняттями демократії, індивідуалізму, свободи та рівності*. Він *започаткував* у соціології *вивчення соціокультурних та ціннісних чинників* формування модерного демократичного суспільства. Зокрема, за Токвілем, звичаї та вірування людей є однією з підвалин свободи в суспільстві, а підґрунтям звичаїв, своєю чергою, є релігія. Ця думка й дотепер має значний евристичний потенціал, позаяк фігурує як аналітична схема у доробку наступних поколінь теоретиків. Ключова ідея Токвіля: для виживання інституцій демократичного суспільства вирішальне значення має спроможність громадян вийти за межі приватного кола власної сім'ї та родинних зв'язків і плідно виявити себе у громадському житті – у колах друзів, у спілках, партіях тощо.

К.Маркс
(1818–1883)
Німеччина

К.Маркс збагатив соціологію діалектико-матеріалістичним трактуванням соціальних явищ. Основу Марксового аналітичного підходу становить *матеріалістичне розуміння історії*, згідно з яким головним її детермінантом виступає економічний розвиток суспільства: *передусім економіка визначається як чинник*, що здійснює первинний вплив на *генезу сталих форм спільної життєдіяльності людей та їхні ідеї* про себе і своє суспільство. Суспільство розглядається Марксом як система зв'язків і відносин між індивідами. Підвалинами цієї системи визначено економічні, тобто передусім виробничі відносини між людьми у сфері матеріального виробництва, зумовлені необхідністю продукування ними предметів найнагальнішої для них необхідності. Маркс трактує виробничі відносини як підґрунтя для постанови соціальних класів. Він визначає *соціальні класи як великі групи людей, об'єднані спільними інтересами з огляду на однакове відношення їх до чинників виробництва* життєвих засобів та привласнення останніх. За Марксом, класи постають за умови виробництва суспільством додаткового продукту понад нагальні життєві потреби його членів. Цей додатковий продукт безоплатно привласнюється панівним класом як власником засобів виробництва. Таке *вилучення виробленого додаткового продукту панівним класом – експлуатація* – перетворює, за ствердженням Маркса, решту учасників виробничих відносин на підлеглий клас. *У суперечності або взаємній виключності інтересів* панівного та підлеглого класів Маркс вбачає *причину класових протиборств*. Ці протиборства, на його думку, є рушійною силою суспільного розвитку. Загалом Марксів *поняттєвий внесок* у соціологію далеко не обмежується згаданими вище поняттями, бо охоплює

також поняття *соціального відчуження, ідеології, класової свідомості, способу виробництва, базису та надбудови, суспільно-економічної формації* та ін.

Г.Спенсер
(1830–1903)
Велика Британія

Г.Спенсер вперше запровадив у соціології систематичне *застосування структурно-функціонального аналізу*, історично-узагальнювального та системного підходу у вивченні соціальних процесів. Він також *вдався до дослідження соціальних інституцій* та еволюційних змін суспільства. Спенсеровому теоретизуванню притаманні плідні *запозичення понять* еволюції, функції, структури та диференціації *із біологічної науки* з огляду на принцип аналогії між будовами живого організму і суспільства. Теоретизування Спенсера також вирізняє генералізаційний характер на кшталт природничих наук та схильність до опису явищ, а не їхніх причин. У Спенсеровій теорії *еволюційного розвитку суспільств* наголошено *зростання їх диференціації та інтеграції* у перебігу еволюції як переходу від однорідності до різномірності складу та будови. Своєю чергою, зростання різномірності складу та ускладнення будови суспільства Спенсер пов'язує із подальшим *посиленням зв'язків та функціональної узгодженості між його складниками, загальної його пристосованості у довкіллі та стійкості його щодо зовнішніх руйнівних сил.*

В.Парето
(1848–1923)
Італія

Найважливіший внесок В.Парето у розвиток соціологічного теоретизування становить *концептуалізація ірраціональності* у суспільному житті, а також його *концепція циклічності суспільних змін*. У зазначеній кон-

цепції хвилеподібний характер історичної мінливості людського суспільства пояснено *постійним поверненням* його соціальної системи після чергових періодичних змін *до стану рівноваги*. Своєю чергою, зазначений стан рівноваги розглядається як ґрунтований на певному тимчасовому підсумку невпинної боротьби суперечних людських інтересів. Зазначену динаміку зміни соціальної системи Парето розкрив також на підставі *власної концепції циркуляції (кругообігу) еліт* у суспільстві. Еліта як найенергійніша, найрозражливіша та найпрозорливіша провідна верства суспільства концептуально протиставлена масам, підвладним емоціям та забобонам. Циркуляція – чергування чи зміна еліт при владі, за Парето, є наслідком вичерпання чинною владною правлячою елітою своєї енергійності та притомності.

Ф.Тьоніс
(1855–1936)
Німеччина

Конче значущим для соціологічної теорії стало концептуальне *розрізнення* Ф.Тьонісом *спільноти* (Gemeinschaft) і *суспільства* (Gesellschaft). Серед *рис спільноти* він визначив притаманні їй тривале й достеменне сумісне життя, належність людей до неї від народження, взаємодію у її межах *на засадах щирості та безпосередності*. Натомість *суспільство*, за Тьонісом, – публічний простір із властивими йому співіснуванням людей як *незалежних одне від одного*, із формальністю, скороминучістю, позірністю та часто й випадковістю взаємин, із взаємодією на засадах особистої вигоди та корисливих інтересів. Тьонісова *поняттєва дихотомія спільнота/суспільство* увиразнила *відмінності між двома типами суспільств*; перший тип – *традиційне суспільство* з його традиціями, віруваннями та неписаними нормами, обмеженою спеціалізацією занять людей, культурою на основі релігійних цінностей, переважанням соціаль-

них зв'язків на підґрунті сімейності, сусідства та громади; другий тип – *сучасне індустріальне суспільство* із його кодифікованими нормами, спеціалізацією професійних ролей, культурою на основі світських цінностей, переважанням соціальних зв'язків на основі належності до різних соціальних кіл, корпоративністю та добровільною асоційованістю.

Е.Дюркгайм
(1858–1917)
Франція

Засадничим для соціології є здійснене Е.Дюркгаймом *обґрунтування соціологізму – визнання існування соціальної реальності як дійсності особливого роду*, що становить власний предмет соціології як повноцінної самостійної науки. Відтак особливим призначенням соціології Дюркгайм визначив вивчення *різних виявів соціальної реальності у формі соціальних фактів* – спостережуваних явищ, які мають зовнішній і примусовий характер стосовно індивідів. Дюркгаймова *розбудова соціології за взірцем природничих наук* зобов'язала соціологів до вивчення соціальних фактів згідно з упровадженими ним правилами соціологічного методу. З огляду на зазначені правила, соціальні факти належить вивчати як речі, що існують поза індивідуальною свідомістю, зокрема, розглядати на відстані, ззовні, на підставі наукових визначень та зауваження їхньої повторюваності. Також Дюркгайм *увиразнив можливості соціологів у структурно-функціональному поясненні соціальних фактів*. На його думку, зазначене пояснення має зводитися до виявлення причинності у зв'язках між соціальними фактами, встановлення їхніх функцій, тобто відповідності певним потребам соціального цілого. Поряд із цим соціальні факти мають розрізняти як нормальні й патологічні, зважаючи на пов'язаний із ними стан соціального здоров'я суспільства. Непересіч-

ною заслугою Дюркгайма є *окреслення змісту поняття солідарності* як міри вияву єднання суспільства та інших соціальних спільнот, а також *виокремлення двох типів цього соціального явища*: а) *механічної солідарності*, уґрунтованої на подібності або однорідності осіб, що переважає у простих та слабко розвинених суспільствах сегментарного типу із низькими взаємозалежністю, матеріальною та моральною згуртованістю; б) *органічної солідарності*, уґрунтованої на поділі праці у сучасних розвинених суспільствах організованого типу із високими взаємозалежністю, матеріальною та моральною згуртованістю. Неможливо переоцінити важливість для соціології Дюркгаймового *нововведення – поняття аномії* (відсутності норм), яке позначає стан порушення культурної, нормативної єдності суспільства, втрачання дієвості та загального визнання соціальних норм у ньому.

Г.Зимель
(1858–1918)
Німеччина

Загальнозначущим дотепер підсумком наукової творчості Г.Зимеля є *закладення підвалин* одного із напрямків сучасного соціологічного теоретизування – *конфліктного функціоналізму*. Йдеться про наголошення Зимелем *інтегративних функцій соціальних конфліктів*, що є властивим для будь-яких суспільств та соціальних спільнот і не обов'язково й не у всіх випадках призводять до структурних змін або руйнування соціального цілого. За його твердженням, конфлікти *натомість можуть слугувати згуртованості та збереженню* суспільства. У Зимелевих працях започатковано концептуалізацію проблематики довіри, соціального обміну та інших соціальних феноменів.

Дж.Г.Мід
(1863–1931)
США

Неабиякий вплив на розвиток соціології справили ідеї Дж.Г.Міда, котрий *започаткував символічно-інтеракціоністську парадигму*. Ця парадигма спрямована на вивчення *вирішальної ролі мови та символів у міжособистісній взаємодії* у повсякденному житті, формуванні особистості як активного і творчого дівця та конституюванні інституційних порядків. За Мідом, *саме мова та символи вможливають перетворення людини на свідому істоту*, здатну збагнути власну індивідуальність і дійти самоусвідомлення у перебігу взаємодії із собі подібними. Тобто завдяки мові і символам людина може навчитися споглядати себе ззовні – через сприйняття реакцій на себе інших людей, а також загалом мислити про навколишні речі символічно та абстрактно. Мід наголосив визначальне значення тлумачення кожним учасником міжособистісної взаємодії намірів своїх контрагентів на підставі відстеження їхніх дій у перебігу обміну символами та пошуку засобів їх розуміння й осмислення. У Мідовій *періодизації формування особистості* виокремлено стадії копіювання або імітації дітьми дій дорослих у перебігу гри, прийняття ролі інших людей у рольових іграх, осмислення очікувань цілої групи людей у групових кооперативних іграх на підставі опанування правил гри, ідеї справедливості та рівної участі. Відтак групові кооперативні ігри започатковують осягнення дітьми соціальних цінностей та моралі, засад поведінки в інституційному просторі. Завдяки поєднанню мікро- та макросоціологічного аналізу Мід концептуалізував *суспільство як сукупність інституцій* – форм скоординованих взаємодій, які усталюються чи змінюються внаслідок символічної взаємодії як між індивідами, так і всередині особистості.

М.Вебер
(1864–1920)
Німеччина

М.Вебер суттєво *збагатив методологію соціологічної науки*, позаяк *оскаржив майже безперечне панування у ній позитивізму* за взірцем природознавчих наук і обґрунтував низку нових методологічних орієнтирів соціологічного аналізу. Йдеться передусім про запровадження Вебером процедури *інтерпретативного розуміння соціальної дії*, тобто виявлення дослідником суб'єктивного сенсу, який із нею пов'язує сам дієвець. Оскільки метод розуміння застосовний тільки до раціональних дій людей, а в дійсності люди здебільшого не поведуться раціональним чином, Вебер постулював також процедуру ідеальної типізації. Ця процедура передбачає дослідження людської поведінки через порівняння її з цілком раціональними й логічно зв'язними ідеальними типами. Веберові ідеальні типи – це абстрактні описи, в яких лише посилюються деякі риси, притаманні реальним випадкам, для увиразнення найсуттєвіших їхніх характеристик. Не менш значущим для соціологічної науки є *наголошення Вебером важливості з'ясування часткових та вірогідних причинісних зв'язків у межах соціальної реальності* та принципу «свободи від оцінних суджень» у дослідницькій практиці. Дотепер не втратила свого евристичного потенціалу Веберова *теорія раціоналізації суспільства*, згідно з якою доля сучасного світу пов'язана із: а) зростанням раціоналізації та інтелектуалізації суспільного життя як об'єктивними тенденціями історичного процесу; б) своєрідним «розчаклуванням світу» – відходом від традицій і розширенням простору, де домінують логічне мислення та раціональна дія. Вебер *розширив зміст поняття соціального класу*: окрім наявності чи відсутності контролю за засобами виробництва, він визначив й такі *підвалини поділу людей на класи*,

як їхня *кваліфікація* та професійна майстерність. Також *поряд із класовим поділом він виокремив* такі аспекти стратифікації, як *статус*, тобто певну міру соціального престижу групи в суспільстві, *та партію* – групу людей, що працюють спільно через спільне походження, цілі та інтереси. Вебер *визначив характеристики бюрократії* як високоефективного засобу організації великих спільнот людей: прийняття рішень згідно із загальноприйнятим критерієм у вигляді писаних норм, чітка ієрархія влади, розмежування діяльності службовця як посадовця організації та поза нею, регламентація праці та плати за неї. Завдяки Веберові поняттєвий склад соціології також *збагатився поняттями легітимного порядку, легітимності, легітимації, харизми* та ін.

Ч.Г.Кулі
(1864–1929)
США

Вагомий теоретичний спадок залишив по собі Ч.Г.Кулі. Це передусім *теорія «дзеркального Я»*, яка *пояснює процес формування особистості людини* на основі її інтерпретацій імовірних думок і почуттів із приводу неї, належних іншим людям, і власних відповідних реакцій на ці гадані чужі думки та почуття. Не менш, а можливо, й більш значущою для сучасних соціологів варто вважати запропоновану Кулі *класифікацію соціальних груп* на: а) *первинні групи*, що мають власні норми поведінки та вможливають безпосередню міжособистісну емоційну взаємодію всіх своїх членів; б) *вторинні групи* із великою чисельністю членів, у яких відносини мають здебільшого знеособлений або формальний, а не міжособистісний емоційний характер.

Р.Парк
(1864–1944)
США

Р.Парк відкрив нові можливості соціологічного аналізу своїми *дослідженнями просторових структур суспільних відносин*, трактуваннями соціально-історичного процесу як динамічного *підтримання рівноваги суспільства з природним довкіллям*, біологічних та економічних чинників життєдіяльності людини. Серед низки важливих соціологічних понять, уведених до наукового обігу Парком, варто виділити: а) *поняття соціальної дистанції*, яке позначає міру близькості або відчуженості індивідів та соціальних спільнот; б) *поняття маргінальної особи*, що характеризує людину, яка локалізована у межах соціальної структури на межі або периферії двох соціальних груп.

Ф.Знанецький
(1882–1958)
Польща, США

Значущими для соціології є творчі здобутки Ф.Знанецького у *дослідженні культурної реальності як світу цінностей*. Зокрема, методологічне важливим є його *виокремлення характеристик культурних цінностей*: а) *об'єктивних*, тобто втілених у зовнішніх явищах і речах; б) *суб'єктивних* – у вигляді такої специфічної форми індивідуальної свідомості, як ставлення (attitudes). Знанецький *причетний* до розроблення та обґрунтування застосовності у соціології *автобіографічного методу*, або методу особистих документів, *використання якісної методології* та *монографічного методу*. Запропонований ним *принцип аналітичної індукції*, або «метод типових випадків», передбачає інтенсивний аналіз декількох систематично диференційованих випадків. Відтак можливе поширення узагальнень, зроблених на підставі аналізу цих випадків,

на весь клас об'єктів загалом ти виокремлення типів явищ або подій. *Стратегія циклічного характеру аналізу даних*, розроблена Знанецьким, уможливило перехід від спостережень до теорії, і навпаки, змінюючи за потреби як теорію, так і визначення ключових понять.

П.Сорокін
(1889–1968)
Росія, США

П.Сорокін посилив пізнавальні можливості соціології *інтегралістською методологією*, що поєднує статистичні методи з герменевтикою, синтезує висновки не лише соціології, а й антропології, культурології, філософії, історичної науки, мистецтвознавства. Сорокінова *типологія культурної ментальності суспільств* охоплює такі її типи, як *ідеаціональний* (ґрунтований суто на духовності), *сенситивний*, або чуттєвий (що має суто матеріальне підґрунтя) та *ідеалістичний* (синтез ідеаціонального та сенситивного). Відтак *історичний процес* трактовано Сорокіним як *циклічну флуктуацію (зміну) зазначених типів культурної ментальності*. Кожен із цих типів, за його твердженням, репрезентує природу суспільної дійсності, визначає людські потреби, цілі й те, як вони мають бути задоволені чи втілені. Вкрай значущим для соціологічної науки є здійснене Сорокіним *чітке визначення понять*: а) *соціальної стратифікації* – економічного, політичного чи професійного розшарування певної спільноти на верстви за ієрархічним рангом; б) *соціальної мобільності* – горизонтального чи вертикального переміщення особи із однієї соціальної верстви до іншої у межах соціальної ієрархії.

К.Мангайм
(1893–1947)
Німеччина

Завдяки творчості К. Мангайма у межах соціологічної науки набула значного *розвитку* така галузь досліджень, як *соціологія знання*. Цьому передусім сприяло Мангаймове окреслення її завдань – аналізу соціально-історичної зумовленості теоретичного та буденного знання в суспільстві, а також з'ясування позатеоретичних умов знання. Мангайм запропонував концептуальне *розрізнення двох типів колективних уявлень*: а) *ідеології* як мислення панівних соціальних верств, спрямованої на приховування від загалу дійсної суті сьогодення задля його збереження; б) *утопії* як мислення пригнічених верств, зверненого в майбутнє у сподіванні на більшу прийнятність його порівняно із сьогоденням.

Н.Еліас
(1897–1990)
Німеччина

Теоретичний горизонт соціології відчутно розширило нетривіальне *трактування* Н.Еліасом *процесу цивілізації як зміни структури людських афектів*, а також зразків структури контролю за ними у напрямку його посилення, диференціації та опосередковування структурою суспільства загалом. *Передумови зазначених змін* Еліас вбачає *у раціональному мисленні та моралі*, які дедалі більше опановують і стримують стихійні прояви людських афектів, сприяють зростанню самопримусу та індивідуалізації особи. Еліасовою поняттєвою *інновацією є поняття фігурації*, яке позначає *мережі зв'язків орієнтованих одне на одного та взаємозалежних індивідів та опосередковує відносини між останніми й суспільством загалом*.

А.Шюц
(1899–1959)
Австрія, США

А.Шюц заклав *підвалини феноменологічної парадигми у соціології використанням методології феноменології* Е.Гусерля для: а) увиразнення соціологічної предметної царини; б) запобігання проникненню до поняттєвого складу цієї науки самозрозуміlostей із повсякденного життя внаслідок мимовільного уподібнення соціологів пересічним дієвцям із некритичним сприйняттям усього соціального світу й можливості співжиття у ньому як самозрозумілих; в) уникнення заміщення вивчення повсякденного світу ідеалізаціями та формалізаціями, втрати теоретичними побудовами реального наповнення. Шюц *започаткував ужиток у соціології* Гусерлевого *поняття «життєсвіт»*, що *позначає повсякденний світ розуміння та порозуміння, культури та значень, який оточує особу* кожної хвилини її життя і *центром якого вона власне і є сама для себе*. Великою Шюцевою заслугою є *концептуальне розроблення структур життєсвіту*, його різних вимірів, а також *понять смислу, знаку, символу* та ін.

Т.Парсонс
(1902–1979)
США

Суттєвий приріст пізнавальних можливостей сучасної соціології уможливив теоретичний доробок Т.Парсонса, ґрунтований на синтезі теорій М.Вебера, Е.Дюркгайма, В.Парето, інших теоретиків соціології та низки соціальних наук. Ідеться передусім про Парсонсову *волюнтаристську теорію соціальної дії*, що створена на підґрунті синтезу ідей утилітаризму, позитивізму та ідеалізму. Ця теорія наголошує визначальний вплив на прийняття суб'єктивних рішень дієвців не лише їхніх свободи і корисливих міркувань, а й ситуативних об-

ставин та ціннісно-нормативних вимог та особистих якостей. Не менш значущою є *розроблена* Парсонсом *загальна теорія суспільства у формі структурно-функціональної теорії соціальних систем* із наголосом на: а) цілісності, замкненості та виокремленні їх із довкілля; б) налаштуванні їх на самозбереження; в) поділі їх на підсистеми із функціональною спеціалізацією у загальних системних межах, зокрема, на виконанні таких загальних функцій, як адаптація, досягнення цілей, інтеграція, підтримка соціальних взірців і усування соціального напруження. Натомість Парсонсова *неоеволюціоністська теорія соціального розвитку* виокремлює: а) чотири основні механізми соціальної еволюції – диференціацію (ділення системи на підсистеми), адаптивне вдосконалення (зростання ефективності підсистем), інклюзію (включення нових підсистем до суспільства), узагальнення цінностей (формування нормативних стандартів на загальному рівні); б) історичні стадії еволюції суспільства – примітивну, проміжну і сучасну.

Т.Адорно
(1903–1969)
Німеччина

Т.Адорно доповнив соціологічне теоретизування власним *перевитлумаченням та розвитком ідей К.Маркса* (зокрема, поняття відчуження) в аналізі суб'єктивних, соціальних та культурних вимірів історичного розвитку за умов пізнього капіталізму. Визначним *внеском* до поняттєвого складу соціології є *поняття авторитарної особи*, зміст якого теоретично опрацьований та емпірично верифікований групою дослідників під керівництвом Адорно. Це поняття *позначає тип особи*, яка є: а) *є гранично вираженим конформістом*, покірним перед тими, кого ставить вище за себе (владою), та зневажливим і брутальним до нижчих за себе; б) *вкрай нетерпима у своїй релігійних та етніч-*

них уподобаннях; в) *деструктивна та цинічна у громадському просторі*. Не менш значуще є також Адорнове поняття *індустрії культури*. Це поняття позначає масове культурне виробництво на основі новітніх технологій, яке приходить на зміну стародавній міфології, середньовічній релігії та культурній метафізиці Нового часу, стає знаряддям ідеологічної легітимації влади, духовного гноблення та маніпулювання масами.

Р.Мертон
(1910–2003)
США

Видатними є творчі звершення Р.Мертонна. Він розробив *поняття теорій середнього радіусу дії*, що опосередковують зв'язки між робочими гіпотезами в емпіричних дослідженнях і всеосяжними теоретичними побудовами. Теорії середнього радіусу дії спрямовують емпіричний аналіз та виводяться з емпіричних даних, а з часом можуть сукупно утворити всеосяжну соціологічну теорію. Мертонова *деталізація парадигми функціонального аналізу* соціальних феноменів сягнула рівня кодифікації та окреслення змісту її ключових понять – функції, дисфункції, розрізнення явних та латентних функцій. Мертон *запропонував підвищувати вірогідність* соціологічного знання шляхом попереднього *висунення гіпотези* дослідження з подальшим підтвердженням її емпіричними даними або розробленям нової теорії та уточненням понять у разі спростування первісної гіпотези. Він також *започаткував використання методу фокус-групи*, який суттєво підвищив можливості дослідників. Концептуальними новаціями варто вважати Мертонові *трактування*: а) *девіантної поведінки* – як викликаной неможливістю особи чи групи досягти бажаних цілей, визначених певними цінностями, внаслідок невідповідності цих цілей засобам їх досягнення; б) *аномії* – як спричинене-

ної соціальною структурою відірваності особи чи групи від культури, що подекуди має наслідком психологічну фрустрацію. Мертон *запровадив ужиток понять референтної групи, референтно-групової поведінки, набору статусів та ролей, референтної особистості, рольової моделі, самоздійснюваних пророцтв, різновидів девіантної поведінки* (конформності, інновації, ритуалізму, втечі та заколоту) та ін. Зрештою, у Мертоновому доробку наявне й *виозначення етосу науки як загальноновизнаних та обов'язкових для всіх науковців цінностей та норм* у складі чотирьох імперативів: а) універсалізму – оцінки наукової ідеї суто залежно від її змісту без огляду на національність та статус дослідника; б) комуналізму – відкритості наукових результатів для наукового співтовариства; в) безкорисливості; г) організованого скептицизму – критичного ставлення до власних ідей та ідей, запропонованих колегами.

Дж.Гоманс
(1910–1989)
США

Концептуалізаційні можливості соціології суттєво розширила *теорія соціального обміну*, запропонована Дж.Гомансом. У Гомансовій теорії наголошено *повсюдність та універсальність обмінних процесів* на різних рівнях та у різних сферах соціальної життєдіяльності; *соціальні відносини трактовано як постійний обмін цінними та дефіцитними ресурсами між індивідами та спільнотами*. Динаміку розвитку цих обмінних відносин Гоманс пов'язує з мірою збалансованості зазначеного обміну. Учасники обміну відстежують і обраховують зазначену міру збалансованості та вдаються до *використання різноманітних винагород чи покарань* свого контрагента залежно від прийнятності чи неприйнятності для себе його обмінної поведінки.

Ч.Р.Мілс
(1916–1962)
США

Внеском Ч.Р.Мілса у розвиток соціологічної теорії можна вважати *окреслення змісту поняття владної еліти*. Це поняття позначає відносно однорідну, самовідтворювану та закриту соціальну групу або *верству людей, що займають стратегічні командні позиції у суспільстві, становлять його промислову, політичну та військову верхівку*, ухвалюють доленосні для загалу рішення. Важливе *методологічне значення* для соціології має Мілсове *визначення особливостей соціологічної уяви – здатності соціологів осмислювати власну біографію* та особисті проблеми у контексті наявної соціальної структури та інституційної організації суспільства *з огляду на історичні обставини його існування та мінливості*.

Г.Гарфінкель
(1917–2011)
США

Зусиллями Г.Гарфінкеля *постала* одна із соціологічних парадигм – *етнометодологія*, тобто *емпіричне вивчення етнометодів*. Етнометоди – це народні, непрофесійні методи, *до застосування яких несвідомо вдаються люди*, коли хочуть збагнути й *осмислити мовлення та дії інших* у перебігу повсякденної міжособистісної взаємодії. У межах цієї парадигми Гарфінкелем було запропоновано *концепцію конститутивного порядку*, згідно з якою соціальний порядок: а) має конститутивний характер, тобто становить знайомий, звичний для членів суспільства перебіг справ; б) є повсякденним і конкретним, позаяк не прихований за спостережуваними особливостями буденної поведінки дівців, а полягає саме в них; в) створюється людьми в кожній неповторній ситуації на основі не норм чи пра-

вил соціальної взаємодії, а зримих деталей своїх і чужих дій та на підставі приписування їм значень і смислів, угрунтованих у власному досвіді і здоровому глузді, власній практичній раціональності.

П.Блау
(1918–2002)
США

Безперечною заслугою П.Блау в розвитку соціологічної теорії є його *спроба мікро-макросоціального теоретичного синтезу, здійснена на підґрунті теорії соціального обміну*. Йдеться про концептуальну інтеграцію розрізнених теоретизувань із приводу міжособистісного та загальносуспільного рівнів соціальної життєдіяльності. Зазначена концептуальна інтеграція реалізована *шляхом виведення соціальних процесів, що керують складними структурами співтовариств та суспільств, із більш простих процесів*, котрі охоплюють *повсякденне спілкування людей* та їхні міжособистісні відносини. При цьому підвалиною мікросоціальних зв'язків визначено привабливість людей одне для одного внаслідок володіння важливими ресурсами. Натомість підвалини макросоціальних зв'язків Блау вбачає у наявності загальноприйнятих норм та цінностей, що становлять сукупність своєрідних спільних мірил очікуваних у перебігу обміну майбутніх винагород, його взаємності та справедливості.

І.Гофман
(1922–1982)
США

Відчутний теоретико-методологічний вплив на сучасну соціологію дотепер має *соціально-драматургійний підхід до тлумачення соціальних відносин*, розроблений І.Гофманом. Предметом Гофманового теоретизування стали базові *соціальні інтеракції (взаємодії)*

«обличчям-до-обличчя» переважно незнайомих одне одному людей та конструювання *соціального (інтеракційного) порядку* на повсякденному рівні. При цьому він запропонував використання *концептуальної моделі театру*, тобто розгляд учасників міжособистісних взаємодій як свого роду театральних акторів, що грають один перед одним свої соціальні ролі згідно із суспільними приписами. Не менш значущим є здійснений Гофманом *аналіз фреймів – сенсів, яких люди у типових повторюваних ситуаціях надають своїм вербальним та невербальним діям.*

Дж.Коулмен
(1926–1996)
США

Пояснювальні можливості соціологів в аналізі причинних зв'язків між мікро- і макросоціальними явищами відчутно зросли внаслідок *появи нової оригінальної версії теорії раціонального вибору*, розробленої Дж.Коулменом. Коулменовий теоретичний підхід уможливив, зокрема, пояснення того: а) як чинники макросоціального довкілля впливають на окремих осіб і зумовлюють їхні соціально-психологічні інтенції – почуття, упередження, прихильності, уподобання, очікування, бажання, знання, оцінки, ставлення; б) як зазначені інтенції, своєю чергою, впливають на певні дії цих осіб; в) як вказані індивідуальні дії поєднуються і сукупно можуть призвести до певних макросоціальних наслідків – відбитися на стані, усталенні чи мінливості макросоціальної системи. Тобто *причинні зв'язки між двома макросоціальними феноменами* Коулмен пояснює *процесами, які опосередковують їх на мікросоціальному рівні, рівні індивіда.*

М.Фуко
(1926–1984)
Франція

З-поміж загальноновизнаних наукових звершень М.Фуко варто передусім відзначити запропонований ним *епістемний підхід до розвитку наукового знання*. В основі цього підходу – трактування епістемі як особливого поєднання пізнавальних практик, що постало й поширилося за певних історичних, культурних та соціальних обставин. Фуко визначив епістему як трансцендентальну (найзагальнішу та позамежну) складову організації пізнання, що має дискурсивну (діалогічно-мовленнєву) природу. Епістема *опосередковує зв'язки між порядком досліджуваних речей і способами опису цього порядку*, задає особливі конфігурації дискурсів науки. За Фуко, *дискурс науки – це діалогічне наукове мовлення із притаманною йому систематичністю висловлювань*, що співвіднесені одне з одним і утворюють певний впорядкований взірець. Поява епістемного підходу Фуко сприяє саморефлексії соціологічної науки, позаяк вможливорює уточнення принципів та поняттєвої природи дискурсів навколо різних теоретичних та загально соціально-значущих питань.

Н.Луман
(1927–1998)
Німеччина

Поява загальної теорії соціальних систем Н.Лумана засвідчила новий, *вищий ступінь розвитку системного підходу в соціологічній теорії* на підґрунті узагальнення загальнонаукового системно-теоретичного знання. Особливістю Луманової системної методології стало передусім *трактування системи як осередку зменшення складності реальності* та її розмежування внаслідок цього зі своїм довкіллям, що має порівняно вищий рівень зазначеної складності. Тобто йдеться

про зменшення множинності можливостей різних подій через обмеження варіативності їх у внутрішньосистемному середовищі. Водночас Луманове *наголошення комунікативної природи системності* полягає у визначенні системними складниками суто комунікацій як подій, що змінюють одні одних у часі та керуються власним бінарним кодом як критерієм з'ясування їхньої належності чи неналежності до системи. Відмітну рису існування соціальних систем Луман позначив *поняттям аутопойєзису*, яке означає *самопородження й самотворення їх із плином часу*, тобто виникнення й подальше функціонування шляхом перебудови власної структури задля адаптації до довкілля. Отже, мінливість соціальної системи витлумачена Луманом із погляду неодарвіністської теорії еволюції, що наголошує передусім неповторність минутих умов розвитку, а не причиннісні закономірності його. Згідно з цією теорією він виокремлює *стадії* зазначеної вище *системної перебудови*: а) *варіювання* як поява низки комунікаційних новоутворень, що є відхиленнями на тлі усталених і звичних; б) *селекція* як відбір одного з комунікаційних новоутворень; в) *рестабілізація* (усталення) структурних змін системи, спричинених комунікаційним новоутворенням

Р.Дарендорф
(1929–2009)
Німеччина

Міра теоретичного осмислення соціальної реальності у соціології суттєво підвищилася завдяки Р.Дарендорфові – *фундаторові діалектичної версії теорії конфлікту*. У Дарендорфових теоретичних побудовах *конфлікти трактовано як прояви життєдіяльності суспільства та джерело його розвитку*. Дарендорф вважає конфлікти похідними від *неоднозначності, розмаїття та суперечливості людських рішень*, неминучих протиріч між тими, хто їх приймає та намагається

втілити. Позаяк влада або панування як запорука втілення прийнятих рішень завдяки досягненню послу-ху і покори підвладних через застосування чи погрозу застосування сили завжди породжує спротив, невіддільною ознакою суспільного життя є зіткнення. *У владі через її нерівномірний розподіл у суспільстві Дарендорф вбачає невичерпне джерело соціальних суперечностей*, бо вона завжди може спричинити опозицію, породити опір та конфлікт. Звідси постульована Дарендорфом діалектичність конфлікту полягає у тому, що *розв'язання будь-якого конфлікту шляхом перерозподілу влади через неминучу і непозбутню нерівномірність цього перерозподілу створює передумови для нового конфлікту*.

П.Бурдье
(1930–2002)
Франція

Сучасне соціологічне теоретизування вже неможливо уявити без оригінального *аналітичного підходу* П.Бурдье, ґрунтованого *на низці* ключових взаємопов'язаних понять практики, габітусу, поля та капіталу.

Зміст цих понять був переглянутий та певною мірою заново витлумачений цим видатним теоретиком. Зокрема, *поняттям практики він позначив дійсні, фактичні дії людей* на противагу їхнім гаданим, уявним чи словесно заявленим можливим або невтіленим діям. *Натомість поняття габітусу*, за Бурдье, *означає виниклі за певних історичних умов існування стійкі несвідомі схеми сприйняття й оцінки особою чи спільнотою нового досвіду*. Тобто йдеться про схеми людського мислення та дій, які керують практикою та обмежують або санкціонують поведінку з огляду на її несумісність чи відповідність об'єктивним умовам. Водночас Бурдье використовує *поняття поля для окреслення середовищ здійснення практик* – структурованих

просторів позицій у різних царинах людської діяльності із розподілами цінних для них капіталів та боротьбою за доступ до них. Зрештою, Бурдье суттєво розширив зміст *поняття капіталу*. У його версії це поняття за змістом охоплює загалом всю накопичену працю в її матеріалізованій (речовій) чи інкорпорованій (долученій) формі. Тобто йдеться про форми праці, що вможливають привласнення особами чи групами осіб соціальної енергії у вигляді іншої уречевленої або живої праці, отримання прибутку і відтворення цієї енергії в ідентичній чи розширеній формі або перетворення в інші форми. Окрім суто економічного капіталу (гроші, власність) тут мається на увазі також символічний капітал (честь і престиж), культурний капітал (освіта, культурна компетентність) та соціальний капітал (соціальні зв'язки, знайомства). Загалом Бурдье наголошував нерівномірний розподіл різних видів капіталу у межах відповідних полів та сукупного обсягу капіталу загалом у соціальному просторі суспільства. Цією нерівномірністю він пояснює соціальні відмінності класів умов існування людей, що породжують відмінні габітуси, які, своєю чергою, генерують відповідні відмінні практики та уподобання індивідів.

Ю.Левада
(1930–2006)
Росія

Вагомим варто вважати теоретичний доробок Ю.Левади, що постав внаслідок пошуку ним *придатних концептуальних засобів розуміння особливостей перетворень масової свідомості за умов переходу суспільства від тоталітаризму до демократії*. Серед Левадових теоретичних досягнень, відомих на пострадянських теренах, – *нова теорія соціальної дії*. Вона ґрунтується на схемі складної дії, *де дієвець сам пов'язує різні площини значень – символічні, нормативні, інституційні,*

часові, просторові – в єдину структуру. Така суб'єктивна проєкція культурних значень на площину соціальної дії, за твердженням Левади, дає змогу дієвцеві та його контрагентам структурувати ситуацію та свою поведінку – передбачати та зорганізовувати її, надавати їй сенсу в єдиному для всіх учасників взаємодії контексті. Не менш *значущим* є випрацюваний Левадою основний *методологічний принцип* соціологічного дослідження: *при феноменологічному аналізі соціальної реальності чи описі морфологічної структури соціальних систем інституційного, групового та соціетального рівня належить не лише з'ясувати функції окремих її складників, а й виявляти їхні зв'язки з різними наборами культурних смислів, фіксованих і відтворюваних різними елементами інституційної системи.*

Можна образно уявити соціологічну теорію у вигляді будинку, який постійно розбудовується теоретиками-будівельниками. Якщо приблизно оцінити розглянутий творчий спадок теоретиків соціології за його значущістю у часовому вимірі, можна зробити певні висновки стосовно внеску кожного із них у спорудження соціологічної теорії. О.Конт – це архітектор, за задумом та начерками якого розбудовується споруда соціології. І нехай плани зазначеної розбудови постійно переглядаються і змінюються новими поколіннями будівничих, ім'я Конта увічнене його причетністю до започаткування будівництва. Натомість наріжні камені підвалин споруди соціологічної теорії закладали упродовж десятиліть К.Маркс, Е.Дюркгайм, М.Вебер та Дж.Г.Мід. У розбудові цих підвалин велику участь взяли також А. де Токвіль, Г.Спенсер, В.Парето, Ф.Тьоніс, Г.Зимель, Ч.Г.Кулі та Р.Парк. Стіни своєрідного першого поверху теоретичної споруди соціології були укладені невтомною працею Т.Парсонса та його послідовників. І навіть коли ще за життя Парсонса інші будівельники почали зводити вже наступні, вищі поверхи цієї споруди, він про-

довжував наполегливо доводити до ладу свій перший поверх. А будівництво кожного із згаданих вищих поверхів соціологічної теорії відбувалося й подекуди триває дотепер за одночасного невтомного керівництва декількох очільників-конкурентів. Попри це, хитка спора соціології продовжує стояти та рости завдяки зусиллям нових будівельників, що продовжують долучатися до її будівництва та ремонту. Важко й ризиковано пророкувати майбутнє цієї складної і очевидно незавершеної будови. Все залежить від згаданих нових поколінь будівельників, до лав яких, імовірно, належите або долучається наразі й ви, вельмишановний читачу або високоповажна читачко. Отож, успіхів у соціологічному теоретизуванні та теоретичному будівництві.

В.Ворона, В.Резнік

Науково-довідкове видання

**ТЕОРЕТИКИ СВІТОВОЇ СОЦІОЛОГІЇ:
ЖИТТЯ ТА ТВОРЧИЙ СПАДОК**

**(Путівник портретною галереєю
Інституту соціології НАН України)**

(Українською мовою)

За редакцією академіка НАН України, професора,
доктора економічних наук Валерія Ворони

Авторський колектив:

*Валерій Ворона, Віктор Бурлачук, Анна Домаранська,
Тетяна Загороднюк, Олена Злобіна, Олена Іваненко, Тетяна
Любива, Ліна Малиш, Ірина Мариніч, Ігор Мартинюк, Валерій
Пилипенко, Володимир Піддубний, Юрій Привалов, Володимир
Резнік, Анатолій Ручка, Людмила Скокова, Наталія Соболева,
Олександр Стегній, Віктор Степаненко, Олександр Шульга*

Відповідальна за випуск: *Л.Лещенко*

Редактор: *С.Іващенко*

Комп'ютерна верстка: *І.Данилюк*

Підписано до друку 23.11.2015 р. Формат 60x84¹/₁₆. Папір офс. № 1.
Друк офсетний. Ум.др.арк. 18,8. Зам. № . Наклад 300.

Видруковано з оригінал-макета, виготовленого в комп'ютерному комплексі
Інституту соціології НАН України. 01021, Київ-21, вул. Шовковична, 12

Надруковано ТОВ "НВП "Інтерсервіс".
02099 м.Київ, вул. Бориспільська, 9